

Отримано: 12.09.2020 р.

Прорецензовано: 06.10.2020 р.

Прийнято до друку: 21.10.2020 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2020-30-92-97

Смирнов А. Становлення Краківсько-Лемківської православної єпархії в період Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 92–97.

УДК: 94 (477) «1939–1945»: 281.96

Андрій Смирнов

СТАНОВЛЕННЯ КРАКІВСЬКО-ЛЕМКІВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена історії Краківсько-Лемківської єпархії Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, яку очолював митрополит Діонісій Валединський. Новостворена єпархія, що після розширення налічувала близько 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому архієпископу Палладію Видибіди-Руденку, який постійно мешкав у Варшаві й служив у митрополічному соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Ключові слова: *Православна Церква, Генерал-губернаторство, Палладій Видибіда-Руденко, єпархія, єпископ.*

Andrii Smyrnov

THE ESTABLISHMENT OF THE CRACOW-LEMKO REGION ORTHODOX EPARCHY DURING THE SECOND WORLD WAR

The article deals with the history of the Orthodox Church in German-occupied Poland (Generalgouvernement), which remained autocephalous and continued to be headed by Metropolitan Dionisii Valedynskyi. In February 1941 Palladii Vydybida-Rudenko was ordained in Warsaw as archbishop of Cracow and the Lemko region. He swore to work solely for the benefit of the Ukrainian Church and the Ukrainian people; complete obedience to Archbishop Ilarion Ohienko; and to vote during synods exactly like Ilarion, never against. After the German invasion of the USSR and the attachment of Galicia to the GG, Palladii was subsequently also named bishop of Lviv, and was elected chancellor of the Orthodox Church in the Generalgouvernement.

Newly created Cracow-Lemko region eparchy numbered approximately 40 parishes. Archbishop Palladii transferred perceived Russophile priests from the region to Warsaw and replaced them with younger, Ukrainian clerics. The Ukrainian accent or language were used during church services; what constituted a 'legal basis' for nationalization. However, the eparchy has limited opportunities for the development of the Ukrainian national and church movement due to the opposition of the Greek Catholic lobby in German administration, lack of patriotic priests and war time difficulties. That is why Archbishop Palladii, which constantly living in Warsaw and served in Metropolitan cathedral, met with little success in the Ukrainization of Orthodoxy in Lemko region.

In 1942 the synod of bishops adopted certain internal statutes that were later acknowledged by the German authorities as well. The statutes spoke very clearly about the prevailing Ukrainian spirit in the Church. The further growth of the Orthodox Church in the Generalgouvernement was, however, impeded with the withdrawal of the Germans and subsequent chaotic developments. Both Archbishop Ohienko and Archbishop Vydybida-Rudenko sought refuge in the West.

Key words: *the Orthodox Church, Generalgouvernement, Palladii Vydybida-Rudenko, eparchy, bishop.*

Однією з нагальних проблем українського національно-церковного руху в Генерал-губернаторстві була висвята архиєреїв-українців. З огляду на проросійську позицію архієпископа Берлінського й Германського Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) Серафима Ляде (1883–1950) цей амбітний план можна було б реалізувати тільки за допомогою митрополита Варшавського Діонісія Валединського, який продовжував уважати себе законним предстоятелем. Звільнений з-під домашнього арешту він прагнув відновити адміністративну владу й повернутися до архипастирського служіння. Завдяки активності Українського центрального комітету (УЦК) 19 квітня 1940 р.

генерал-губернатор Ганс Франк висловив згоду на обрання трьох єпископів-українців. На знак протесту владики Серафим 29 квітня звернувся до Міністерства церковних справ та генерал-губернатора з проханням передати управління Церквою митрополиту Діонісію або іншому архиєрею. Відправивши листа, ієрарх залишив у Варшаві вікарного єпископа Василя Павловського й поїхав до Відня освячувати нову церкву. Несподіваний демарш владики викликав занепокоєння в німецьких чиновників і змусив їх шукати з ним порозуміння. 15 травня в Берліні відбулася нарада за участі Г. Вільдена, за результатами якої архиєпископ Серафим погодився й надалі керувати Варшавської єпархії, «аж до закінчення реорганізації Православної Церкви на зайнятих польських територіях». Після досягнення домовленості учасників переговорів прийняв міністр Ганс Керрл, який висловив своє задоволення і побажав подальших успіхів [5, с. 105-107]. З огляду на це від ідеї про висвяту нових єпископів довелося тимчасово відмовитися, внаслідок чого затверджений церковний статут не містив згадки про них.

Улітку 1940 р. під тиском української православної громадськості відділ церковних справ в уряді Генерал-губернаторства вирішив реанімувати план створення нової ієрархії, і конфлікт між різними німецькими відомствами спалахнув із новою силою. У цей час Іван Огієнко очолив у Варшаві Українську церковну раду, яка виступала за організацію української автокефальної Церкви й домагалася усунення архиєпископа Серафима та повернення митрополита Діонісія. У червні 1940 р. Івана Івановича обрали головою церковної ради при УЦК у Кракові [2, с. 302-305, 308].

В обмін на висвяту єпископів-українців УЦК, який користувався підтримкою німецької окупаційної адміністрації, погоджувався сприяти поверненню владики Діонісія до управління Церквою. У червні 1940 р. Холмська церковна рада на чолі з о. І. Левчуком обрала І. Огієнка кандидатом на єпископа Холмського. Зазначимо, що ще 1932 р. йому пропонували висвятитися на єпископа Луцького, але тоді він на це не погодився, оскільки був одружений. Пізніше інженер Афанасій Нестеренко переказував таку розмову з І. Огієнком: «Але тепер, з огляду на те, що серед духівництва Ген[ерального] Губ[ернаторства], крім архимандрита Палладія (Видибіди), ми не маємо відповідних кандидатів на становище українських єпископів, а справа Української Церкви набирає поважного характеру, тому, оскільки українське громадянство буде на цьому конче настоювати, він буде змушений згодитись, щоб надати Українській Православній Церкві належний керунок і відбудувати її не тільки формою, але й змістом українською» [3]. Лише по смерті дружини Домініки, яка упокоїлася ще 19 травня 1937 р., після певних роздумів він прийняв пропозицію Церковної ради стати кандидатом у єпископи й очолити найбільшу в Генерал-губернаторстві Холмсько-Підляську православну єпархії, 95 % якої становили українці.

Як писав голова УЦК В. Кубійович, знайти гідних кандидатів на єпископство було дуже важко, оскільки це мали бути неодружені священники з вищою богословською освітою та патріотичними переконаннями. Німецькі чиновники пропонували архиєпископу Серафиму взяти участь у хіротоніях українських єпископів, але той відмовився, оскільки РПЦЗ не визнавала польської автокефалії і заборонила йому долучатися до створення нової ієрархії. З огляду на це його відставка стала неминучою [5, с. 112-113].

«Архиєп[ископа] Серафима прислало до ГГ Міністерство церковних справ у Берліні без запити ген[ерал]-губернатора Франка, – згадував В. Кубійович. – Не важко було йому вияснити, що це втручання в його компетенції, та що на території “його держави” повинна існувати незалежна автокефальна Православна Церква, ...що мала свої глибокі вікові традиції і могла бути політичним інструментом у німецьких руках...» [2, с. 310]. На думку Яна Шилінга, Г. Франк вирішив повернути керівництво Церквою митрополиту Діонісію, оскільки вважав його опортуністом, котрий не буде створювати німецькій владі жодних проблем. Його особа мала бути також «підтвердженням легальності й тягlosti автокефальної Православної Церкви в ГГ» [10, с. 86]. М. Шкаровський схильний вважати, що Г. Франк розраховував використати владику Діонісія у своїх планах управління захопленими в майбутньому радянськими територіями, пропонуючи йому очолити Російську Православну Церкву [5, с. 114]. Водночас, як зауважив І. Власовський, церковна перемога українців була пов'язана з бажанням гітлерівців послабити вплив поляків і посилити пронимецькі настрої серед українського населення [1, с. 182].

23 вересня 1940 р. у Кракові перед від'їздом на Вавельський замок владику Діонісій підписав проукраїнську декларацію, в якій, зокрема, запевняв: «Моя діяльність як митрополита Православної Церкви в Генерал-губернаторстві (моє оточення, мої слугачі, мої урядники, мова урядування) буде

українська, а моя діяльність, як єпископа Варшавсько-Радомського, буде українсько-російська» [11]. Відтак генерал-губернатор Г. Франк прийняв його в супроводі І. Огієнка, о. М. Малюжинського та представників УЦК на чолі з В. Кубійовичем. Присутнім було оголошено про відновлення канонічної влади митрополита Діонісія в Генерал-губернаторстві.

30 вересня 1940 р. Собор єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві за участі митрополита Діонісія і єпископа Тимофія ухвалив розділити Варшавську Митрополію на три єпархії: Варшавську, Холмсько-Підляську й Краківсько-Лемківську. Холмсько-Підляська єпархія через її церковно-історичне значення була піднесена до ступеня архієпископії, а її єпархіальний архиєрей отримував титул архієпископа Холмського й Підляського [4].

20 жовтня 1940 р. у Різдво-Богородичному соборі на Данилової горі в Холмі І. Огієнко прийняв єпископську хіротонію. Його висвячували митрополит Варшавський Діонісій, архієпископ Празький Саватій та єпископ Люблінський Тимофій. Під час великого входу владики Діонісія проголосив Іларіона архієпископом Холмським і Підляським.

Другим українцем, якого планували висвятити на Краківську кафедру, був архимандрит Палладій Видибіда-Руденко. Він походив із Поділля, працював заступником міністра фінансів Української Народної Республіки, душпастирював на Волині, був членом Варшавської духовної консисторії. Оскільки його хіротонія затягнулася, то на початку грудня 1940 р. о. М. Малюжинський та В. Кубійович змушені були зустрічатися з Г. Вільденом і з'ясовувати причини затримки. Останній заявив, що резиденція Краківського єпископа не може бути в Кракові, щоб не складалося враження, що німці підтримують поширення православ'я на Лемківщині. Під час розмови з референтом українських справ Альфредом Бізанцем о. М. Малюжинський дізнався, «що задержка з хіротонією архимандрита Палладія nastупила через наших “добрих людей”, які не шкодують паперу на доноси проти особи архимандрита Палладія» [17]. Виявлений нами в архіві Інституту національної пам'яті Польщі довірчий лист архієпископа Іларіона до нього від 4 грудня 1940 р. віддзеркалює вельми напружені відносини між ними. Ієрарх, між іншим, відкидав будь-які претензії у свій бік і пояснював затримку тим, що П. Видибіду-Руденка звинувачували в причетності до «розстрілу більшовиками щось десяткох служачих Українбанку в Вінниці, а це ж канонічна перешкода до хіротонії» [7, к. 72]. З огляду на це 11 грудня Українська церковна рада у Варшаві змушена була звертатися до В. Кубійовича з проханням сприяти якнайшвидшому рукоположенню архимандрита Палладія, щоб не допустити поділу Митрополії на три сфери впливу: «українську, білоруську і московську з трьома окремими єпископами» [17]. Саме тоді розглядалася також кандидатура настоятеля української парафії в Парижі о. Іларіона Брендзана, який перебував у скрутному матеріальному становищі й постійно звертався за допомогою до митрополита Діонісія. Останній просив уряд Г. Франка дозволити цьому священнику приїхати до Варшави й повідомити про стан української православної еміграції. «Однак цей в'їзд йому заборонили, оскільки протоієрей нібито насправді клопотав про те, щоб стати єпископом в Генерал-губернаторстві, й до того ж був пропольськи налаштований», – зазначав М. Шкаровський [5, с. 116; 6, к. 360; 13].

Важливою передумовою архиєрейської хіротонії архимандрита Палладія стало підписання ним 16 січня 1941 р. в Холмі «Урочистого приречення» в присутності владики Іларіона, В. Кубійовича та уенерівця Михайла Садовського. Він узяв на себе такі зобов'язання: «1. Працювати, не шкодуючи своїх сил і становища, тільки на користь Української Православної Церкви та українського народу. 2. Врочисто зобов'язуюсь у всьому, що стосується §1, завжди шанувати свого старшого сослужителя архієпископа Іларіона Огієнка й працювати за його порадами. 3. Врочисто зобов'язуюсь в Соборі єпископів св[ятої] Автокефальної Церкви в Генерал-губернаторстві, чи на іншій території, завжди голосувати однаково з архієпископом Іларіоном і проти нього ніколи не виступати й не голосувати» [17; 19, с. 61]. Останній обіцяв спільно з ним «обмірковувати» ці питання, щоб «приходити до однієї думки». Необхідність підписання такої присяги може свідчити, з одного боку, про певну недовіру українських кіл до о. Палладія, а з іншого – про їх бажання забезпечити перевагу владики Іларіона в Соборі єпископів.

Зрештою наречення та хіротонія о. Палладія в єпископа Краківського й Лемківського відбулися 8 і 9 лютого 1941 р. у варшавському соборі св. Марії Магдалини за участю владик Діонісія, Іларіона й Тимофія. Нововисвячений ієрарх склав декларацію вірності губернатору Людвігу Фішеру, який у своїй промові наголосив: «Німецькі органи влади надаватимуть Вам у Вашій роботі захист і підтримку, наскільки це необхідно. У той час як колишній польський уряд пригнічував меншини, з яких,

по суті, складалася Православна Церква, і не дозволяв їм самостійно організувати їх релігійне життя, німецькі відомства Генерал-губернаторства розглядають в якості свого завдання сприяння вільному розвитку релігійного життя меншин» [цит. за: 5, с. 119]. П. Видибіда-Руденко відразу отримав титул архієпископа, що стало несподіванкою для холмського архієпископа. 17 березня владика Палладій зустрівся з губернатором Краківського дистрикту Отто Вехтером, котрий подарував йому дорогоцінну панагію.

Після приєднання Галичини до Генерал-губернаторства територія Краківсько-Галицької єпархії розширилася, а титул правлячого архиєрея був замінений на «архієпископ Краківсько-Лемківський і Львівський» [18]. Владика Палладій постійно мешкав у Варшаві, де також перебувала консисторія, а в Кракові єпархіальними справами керував о. Мартин Волков.

З 1 вересня 1941 р. до складу Краківської православної духовної консисторії входили прот. Іван Джулинський, прот. Авксентій Рудиков, прот. Федір Борецький, а обов'язки секретаря виконував Микола Чирков. Крім того, її позаштатним членом був прот. Олександр Новицький. Після смерті о. І. Джулинського навесні 1943 р. до складу консисторії був призначений колишній греко-католицький священник Онуфрій Орський [8; 9; 15].

Спочатку єпархія налічувала 4 деканати й 25 парафій, а після розширення – 38. У другій половині 1942 р. до неї належало 50 тис. вірних, 55 священників, 7 дияконів і 65 псаломщиків [10, с. 90-91; 15]. Архієпископ Палладій робив спроби перенесення свого осідку до Кракова або Львова, однак вони не мали успіху. На його перешкоді було греко-католицьке лобі в німецьких відомствах, яке остерігалось поширення православ'я серед лемків. «Особливо це торкається дистрикту Галицького, де існує нині 10 православних парафій, оточених з усіх боків морем греко-католицького населення, що неприхильно і навіть часто вороже ставиться до православного населення. З другого боку, і духовенство греко-католицьке провадить невпинну акцію навернення православних до уніатської Церкви, користаючись для цього з кожної нагоди», – скаржився до Собору єпископів 13 грудня 1943 р. занепокоєний ієрарх. Для того, щоб ефективніше протидіяти католицькому прозелітизму серед православних і частіше відвідувати розпорошені галицькі парафії він звертався з проханням призначити єпископа Тимофія вікарієм Краківської єпархії з титулом Станіславівського й осідком у Львові [18]. У 1944 р. кандидатом на вікарного єпископа був також о. Онуфрій. Релігійні потреби української православної громади Кракова, яка налічувала 400 вірян, з благословення архієпископа Серафима задовольняв о. М. Волков, звершуючи богослужіння в колишньому гарнізонному храмі [16]. 7 грудня 1941 р. владика Палладій урочисто освятив православну церкву в Кракові по вулиці Шпитальній, у якій раніше функціонувала синагога.

Спробу українізації православ'я на Лемківщині дослідив краківський історик Анджей Земба, який використав документи архіву Польського інституту й музею ім. В. Сікорського в Лондоні. Результати українізації єпархії він оцінював вельми скромно, особливо в порівнянні з Холмщиною, пояснюючи це браком національно свідомих клириків і воєнними труднощами. «Архієпископ Палладій не міг, а може і не хотів змінити національні переконання лемків», – твердив А. Земба. Перебуваючи між двома вогнями (німецьких окупантів й українських активістів), православне населення Лемківщини мало менше шансів на артикуляцію своїх релігійних потреб, ніж у довоєнній Польщі [20, с. 124-129].

Відчутні зміни відбулися у функціонуванні Варшавсько-Радомської єпархії, в якій налічувалося всього 14 парафій. Наприкінці 1942 р. у ній працювало 30 священників, 7 дияконів і 30 псаломщиків. Виконуючи взяті на себе зобов'язання щодо сприяння українізації церковного життя і враховуючи неодноразові звернення української громадськості, в листопаді 1940 р. владика Діонісій благословив відкриття української парафії у Варшаві при митрополичому соборі. До складу її причту були призначені настоятель протопресвітер Павло Пащевський, протоієрей Всеволод Лопухович, протоієрей Олександр Новицький, протодиякон Дмитро Смоль і дяк Семен Веремчук [12]. Українці користувалися верхнім Маріє-Магдалинівським храмом, а росіяни молилися у нижній церкві в ім'я Страстей Христових, настоятелем якої був протопресвітер Йоан Коваленко.

Значимо, що ця українська парафія стала об'єктом протистояння між митрополитом Діонісієм та архієпископом Палладієм. Останній, заручившись підтримкою Г. Вільдена, влітку 1942 р. робив спроби тимчасово включити парафію з верхнім храмом до складу Краківсько-Лемківської єпархії [8]. Зокрема, з листування між цими ієрархами дізнаємося про мовний конфлікт у соборі. 23 вересня владика Палладій звернувся до Варшавського митрополита з проханням скасувати розпорядження о. Павла Пащевського від 5 липня про обов'язкове використання причтом парафії української мови за

богослужінням. Українські віряни Краківсько-Лемківської єпархії «уживають під час богослужб текстів староукраїнських, себто церковнослов'янської мови з живою українською вимовою». З огляду на відсутність власного храму владика служив у соборі та використовував його в будні дні для підготовки кандидатів на священників, які проходили там богослужбову практику. Ці курси закінчило 9 осіб, і в жовтні навчалось ще 4 кандидати. У відповіді, датованій 28 вересня, владика Діонісій підкреслював, що «українське православне громадянство у Варшаві дуже задоволене, а навіть пишається тим фактом, що в митрополичому соборі Служби Божі відбуваються в живій українській мові. Це навіть розуміється як доказ національної зрілості та свідомості варшавського українського громадянства, як велике досягнення української парафії». Митрополит був переконаний, що всі найголовніші тексти, крім Мінеї, давно перекладені Українським науковим інститутом і Товариством імені митрополита Петра Могили та «отримали апробату вищої церковної влади». Водночас, прагнучи владнати конфлікт, митрополит дозволив, щоб «3 дні в тиждень клирос читав і співав у мові церковнослов'янській з українською вимовою, а 3 дні в мові українській» [12]. Це дозволило ставленикам владика Палладія вдосконалювати навички служіння церковнослов'янською навіть після хіротонії.

Всвята правлячих архиєреїв та створення нових єпархій в умовах окупації дозволили Варшавській Митрополії повернутися до повноцінного функціонування. До складу Собору єпископів увійшли владика Діонісій (голова), Іларіон (заступник) і Палладій (канцлер). Українці становили більшість у керівному органі й отримали реальні важелі впливу на прийняття ключових рішень у церковному житті.

16 квітня 1944 р. митрополит Андрей Шептицький написав листа архиєпископу Палладію, в якому висловлював побажання, «щоб ми усі з обох сторін сповняючи наші святі обов'язки служби Всевишньому Богові, з'єдналися в одно віросповідання, яке ми назвали б “вселенським православ'ям”, заховуючи в цій назві це значіння слова – “православ'я”, яке Ви йому даєте, бодай урядово і догматично, а слову “вселенське” – це значіння, яке ми йому даємо». Владика Палладій погоджувався, що «для добра наших вірних треба б нам належати до одного віросповідання». Він трактував усіх греко-католиків за православних (бо перед Богом вони є православні), а тому рекомендував своєму духовенству не відмовляти в сповіді та причасті тим вірянам, які цього попросять [14].

Отже, новостворена Краківсько-Лемківська єпархія, що після розширення налічувала орієнтовно 40 парафій, мала обмежені можливості для розвитку національно-церковного руху з огляду на протидію греко-католицького лобі в німецьких відомствах, брак національно свідомих клириків і труднощі воєнного часу. Саме тому владичі Палладію, який постійно мешкав у Варшаві й служив у митрополичому соборі, не вдалося досягти відчутних успіхів в українізації православ'я на Лемківщині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. 399 с.
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
3. Нестеренко А. Величне свято // Слово Істини. 1950. Ч. 1-2. С. 19.
4. Церковні відомості. 1943. Ч. 1. С. 5.
5. Шкаровский М. В. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. 507 с.
6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Z. Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie. Sygn. 429. Korespondencja, memoriały, notatki w ogólnych i szczegółowych sprawach kościoła, duchowieństwa i wyznaniowych – wszystkie wyznania. K. 360.
7. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, BU 1229/174 (Sytuacja Kościoła Prawosławnego w Generalnej Guberni. Informacja kieleckiego wojewody o rosyjskiej mniejszości narodowej i emigracji rosyjskiej w Polsce. Korespondencja arcybiskupa Diecezji Chełmsko-Podlaskiej Hilariona (prof. Iwana Ohijenki). 1932–1940.), k. 72.
8. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP). Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
9. AWMP. Sygn. 1649-RII-6D (Generalna Gubernia /dekrety, nominacje, wydawnictwa/).
10. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
11. University of Alberta Archives (UAA), Minenko Collection, box 2, item 10.
12. UAA, Minenko Collection, box 2, item 59.
13. UAA, Minenko Collection, box 3, item 72.
14. UAA, Minenko Collection, box 3, item 103.
15. UAA, Minenko Collection, box 4, item 131.
16. UAA, Minenko Collection, box 4, item 134.

17. UAA, Minenko Collection, box 4, item 138.
18. UAA, Minenko Collection, box 4, item 144.
19. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.
20. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 93-142.

References

1. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. Kyiv, 1998. T. 2. Ch. 2. 399 s.
2. Kubiiovych V. Ukrainci v Heneralnii Hubernii. 1939–1941. Istorii Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu. Chykhovo, 1975. 664s.
3. Nesterenko A. Velychne sviato // Slovo Istyny. 1950. Ch. 1-2. S. 19.
4. Shkarovskiy M. V. Krest i svastika: Natsistskaya Germaniya i Pravoslavnaya Tserkov'. Moskva, 2007. 507 s.
5. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Toruń, 1988. 228 s.
6. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 412 s.
7. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej // Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy. 2008. Горлиці, 2008. S. 93-142.